

Токторова Р.А., Кендирбаева А.Ж. Печкин В.С.

**ТЯНЬ-ШАНДЫ ИЗИЛДӨӨДӨ НИКОЛАЙ МИХАЙЛОВИЧ
ПРЖЕВАЛЬСКИЙДИН КОШКОН САЛЫМЫ**

Токторова Р.А., Кендирбаева А.Ж. Печкин В.С.

**ВКЛАД НИКОЛАЙ МИХАЙЛОВИЧА ПРЖЕВАЛЬСКОГО
В ИЗУЧЕНИЕ ТЯНЬ-ШАНЯ**

R.A. Toktorova, A.Zh. Kendirbaeva V.S. Pechkin

**CONTRIBUTION OF NIKOLAY MIKHAILOVICH PRZHEVALSKY
IN THE STUDY OF THE TIEN SHAN**

УДК: 914/918

Орус окумуштуу-саякатчысы Н.М. Пржевальскийдин Тянь-Шанды изилдөөгө кошкон салымы азыркы учурга чейин окумуштууларды, жөнөкөй окурмандарды кызыктырып келет. Тянь-Шань жайгашкан аймак XIX кылымдын орто ченине чейин дүйнө жүзүндөгү эң белгисиз аймак боюнча кала берген. XIX кылымдан баштап жаш жана тез өнүгүп келе жаткан Европа мамлекеттеринин ортосунда жер, ресурстарды кайра бөлүштүрүү саясаты күчөгөн. Ушул маанайдагы саясаттын натыйжасында белгисиз же так маалыматтар жок, аймактарга илимий максатта деген шылтоо менен экспедицияларды жөнөтүп турушкан. Борбордук Азияга Н.М. Пржевальскийге чейин дагы бир нече ондогон экспедициялар уюштурулуп, бирок жаратылыш шарттары катаал болгон бийик тоолуу, чөлдүү аймагы терең изилденген эмес. Николай Михайловичтин үчүнчү экспедициясы Лобнор же Борбордук Азиялык деген ат менен белгилүү. Анын экспедициясы Тянь-Шань тоо системасынын чеги аркылуу өтүп, ал бул аймактын жаратылышын, ресурстарын, аймакта жашаган калкын, алардын чарбалык иш аракеттерин изилдеп, ушуга чейин илмге белгисиз болгон географиялык кенен маалыматтарды калтырган.

Негизги сөздөр: *экспедиция, уюштуруунун максаты, изилдөө, илмге кошкон салымы, географиялык ачылыштар, маршруттар.*

Вклад русского исследователя и путешественника в изучение Тянь-Шаня до сих пор интересует ученых, простых читателей. До середины XIX века Тянь-Шань оставалась одним из неизвестных регионов в мире. Начиная с XIX века между молодыми, быстро развивающимися странами Европы началась передел земель и ресурсов. В результате такой политики под предлогом изучения неизвестных территорий начали организовывать научные экспедиции. До экспедиций Н.М. Пржевальского в Центральную Азию послали несколько десятков экспедиций, но не исследованными оставались высокогорные районы и пустыни этого региона. Третья экспедиция Николай Михайловича известна под названием «экспедиция в Лобнор или в Центральную Азию». Экспедиция проходила по Тянь-Шаню. В результате

путешественник исследователь оставил до сих пор науке неизвестные данные о природе, об природных ресурсах, о населении и о их хозяйственную деятельность.

Ключевые слова: *экспедиция, цель организации, исследование, вклад в науку, географические открытия, маршруты.*

The contribution of the Russian explorer and traveler to the study of Tien Shan is still of interest to scholars, ordinary readers. Until the mid-19th century, Tien-Shan remained one of the unknown regions in the world. Starting from the 19th century, the division of lands and resources began between the young, rapidly developing countries of Europe. As a result of this policy, scientific expeditions began to be organized under the pretext of studying unknown territories. Prior to N.M.Przhevalsky's expeditions to Central Asia, several dozens of expeditions visited, but the highland areas and deserts of this region were not explored. The third expedition Nikolai Mikhailovich is known as the "expedition to Lobnor or to Central Asia. The expedition took place on Tian-Shan. As a result, the explorer traveler has so far left to science unknown data about nature, about natural resources, about the population and about their economic activities.

Key words: *expedition, purpose of the organization, research, contribution to science, geographical discoveries, routes.*

Борбордук Азия, анын ичинен Тянь-Шань жайгашкан аймак XIX кылымдын орто ченине чейин Дүйнө жүзүндөгү эң белгисиз аймак боюнча кала берген. XIX ылымдан баштап, жаш жана тез өнүгүп келе жаткан Европа мамлекеттеринин ортосунда жер, ресурстарды кайра бөлүштүрүү саясаты күчөгөн. Ушул маанайдагы саясаттын натыйжасында белгисиз же так маалыматтар жок аймактарга илимий максатта деген шылтоо менен экспедицияларды жөнөтүп турушкан.

Борбордук Азияга Николай Михайлович Пржевальскийге чейин дагы бир нече ондогон экспедициялар уюштурулуп, бирок ал аймактын эң алыс, жаратылыш шарттары катаал болгон чөлдүү аймагы, Тибет терең изилденген эмес.

Николай Михайлович Пржевальскийди дайыма Борбордук Азия кызыктырып келген. Ошол себептен ал 1867-жылы Орус Географиялык коомуна кайрылып, Борбордук Азияга экспедиция уюштурууга жардам берүүнү өтүнөт. Николай Михайловичтин изилдөө тажрыйбасынын жоктугуна байланыштуу, ага алгачкы изилдөөнү Чыгыш Сибирден баштоону сунушташат. Уссурия крайына жасаган экспедициясынын негизинде чоң көлөмдөгү илимий ишин жазып, канаттуулардын 310 т, өсүмдүктөрдүн 2000 түрүн жыйып, ал аймактын климатына жана башка жаратылыш шарттарына байкоо жүргүзөт. Пржевальскийдин бул ишин Орус Географиялык коому жогору баалап, күмүш медал менен сыйланып, Борбордук Азияга саякат уюштурууга уруксат алат.

Николай Михайловичтин экинчи экспедициясы Монголия экспедициясы деген ат менен белгилүү болуп, Кяхта-Урга (Улан-Батор) – Пекин (Бейпин) - Далай-Нор – Янцзы дарыясынын башаты аркылуу өтүп, ал кайра Борбордук Монголия аркылуу Кяхтыга кайтып келген.

Николай Михайловичтин үчүнчү экспедициясы Лобнор же Борбордук Азиялык деген ат менен белгилүү. Ал 1876-1877-жылдары Зайсан посту – Гучен – Кулжа – Тарим дарыясы – Лоб-Нор көлү – Кунлунь өтүп, кайра Кулжадан Зайсан постуна кайтып келишкен. Экспедиция учурунда 50005 м ашык аралыкты басып өтүшүп, географиялык зор мааниси бар материалдарды жыйышкан.

Тянь-Шань тоо системасынын чегинде жайгашкан Тарим дарыясынын алабы аркылуу анын экспедициясы өтөт. Николай Михайлович ал аймакта кандай улуттар, уруулар жашай тургандыгын, алардын чарбалык иш аракеттерин баяндап кеткен. Мындан тышкары ал аймактын өсүмдүк катамары, жаныбар дүйнөсүнүн өзгөчөлүгүнө да анализ берип, гербарий чогулткан. Тарим суусунун алабы илгээрти бери эле айыл чарбасында кеңири пайдаланганын атап өтүп, табигый өсүмдүктөр, жаныбарлар аз кезиге тургандыгын белгилеген. Ошондой эле ал аймакта эски шаарлардын калдыктарынын көп экендигин белгилеп, ал шаарларды калк суунун гымынын багыты өзгөргөнүнө байланыштуу таштап кеткендигин да белгилеп кетет. Себеби кумдуу чөл аймагында дарыялар өз нуктарын тез өзгөртүп турат. Мындан тышкары Тянь-Шань тоо системасына кирген кээ бир тоо кыркалардын жаратылыш шарттарына (Кунгес, Нарат, Дагат,

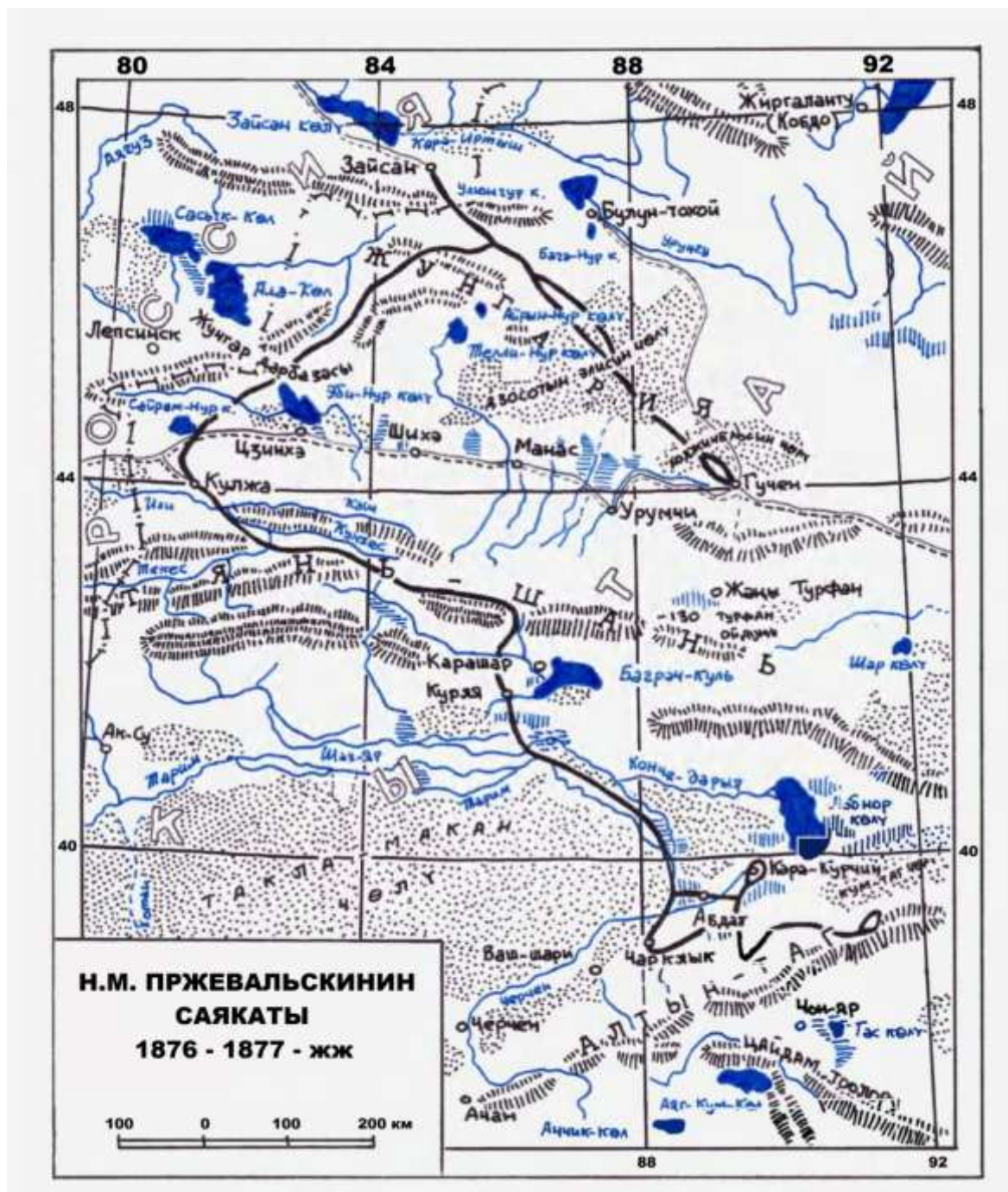
Куку – сун. Жамба – Даван, Чоң Юлдус, Кичи Юлдус), өрөөндөргө (Тарим, Или, Цанман, Юлдус), сууларга да гидрологиялык гидрологиялык мүнөздөмө берилген.

Экспедиция учурунда Тянь-Шандын түштүк капталы аркылуу өтүшүп ичкери бөлүктө жайгашкан Юлдуска караганда климаты жумшак экендигин белгилеп, өсүмдүк, жаныбар дүйнөсү, ал жерде жашаган калктын чарбачылыгына мүнөздөмө берген. Экспедициянын максаты Лобнор көлүн, Тибетти изилдөө болгондуктан, алар Тарим суусунун Лобнор көлүнө тийгизген таасири дагы аларды кызыктырган. Тянь-Шань тоолорунан башталган Тарим суусуна куйган куймаларына да мүнөздөмө берилет. Тарим суусу Лобнор көлүнө жетпей Кара-Буран көлүнө куят ургандыгын да белгилеген. Тарим дарыясына физикалык географиялык мүнөздөмө берип, анын чарбалык маанисине да токтолуп кеткен. Лобнор көлүн ачып, анын жер которуп турушунун себептерин да илимий негизде да далилденген.

Н.М.Пржевальский бешинчи экспедициясы, төртүнчү Борбор Азиялык же экинчи Тибет экспедициясы деген ат мене белгилүү. Экспедиция 1883-1885-жылдары Кяхта-Урга (Улан-Батор) – Тянь-Шань кырка тоосу - Хуанхэ дарыясынын башаты – Чыгыш Түркөстан – Бедел ашуусу – Каракол маршруту менен өткөн [2]. Экспедиция оор шарттарда өтүп, саякатчынын ден-соолугунун начарлашына алып келген. Ал Какшал тоодо жайгашкан Бедел ашуусуна келип, экспедициянын мүчөлөрүнө өзүнүн терең ыраазычылыгын билгизип, саякат өз максатына жеткендигин, белгисиз болгон Борбордук Азиянын аймактарында ири географиялык ачылыш болгондугун айткан [1].

Алтынчы, акыркы экспедициясы да Тянь-Шань аркылуу өтүп, Тибетке багытталмак. Волга, Каспий аркылуу, Красноводск, Самарканд, Пишпекке (Бишкекке) келип, экспедицияга даярдык көрүү үчүн Николай Михайлович Верныйга (Алматыга) жөнөп кетет. Октябрьдын башында Каракол шаарына келип, каза болот.

Николай Михайлович Пржевальский Тянь-Шань аймагын изилдөөнү максат кылбаса дагы, ал аймактын чыгыш бөлүгүн бир нече жолу кесип өтүп, жаратылышына, калкына, айрыкча өсүмдүк, жаныбар дүйнөсүнө кеңири мүнөздөмө берип кеткен.



Адабияттар:

1. Пржевальский Н.М. От Кульджи за Тянь-Шань на Лобнор. - М.: Географгиз, 1947.
2. Умурзаков С. Великий путешественник. / К 150-летию со дня рождения Н.М.Пржевальского. - Фрунзе, 1989.